

Bevolingskernen in Nederland opnieuw afgebakend

Mathieu Vliegen, Niek van Leeuwen en Ferry Kerkvliet

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2006.
Bronvermelding is verplicht. Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik is toegestaan.

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
–	= nihil
–	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2004–2005	= 2004 tot en met 2005
2004/2005	= het gemiddelde over de jaren 2004 tot en met 2005
2004/'05	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz. beginnend in 2004 en eindigend in 2005
2002/'03–2004/'05	= boekjaar enz., 2002/'03 tot en met 2004/'05

In geval van afronding kan het voorkomen dat de totalen niet geheel overeenstemmen met de som der opgetelde getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

De regionaal uitgesplitste statistieken die de afgelopen decennia zijn vervaardigd, hebben betrekking op administratief afgebakende gebieden. Deze administratieve eenheden houden echter geen of nauwelijks rekening met de fysiek ruimtelijke structuur van het Nederlands grondgebied. Ruimtelijke statistieken doen dit wel, zoals statistieken voor bevolkingskernen of plaatsen. Al bij de naoorlogse traditionele volkstellingen, tot en met 1971, was het gebruikelijk om op ruimtelijk niveau van plaatsen statistische gegevens te publiceren. Deze draad wordt nu, na meer dan drie decennia, weer opgepakt. Daarvoor was een hernieuwde afbakening van de plaatsen, onder de nieuwe naam van bevolkingskernen, noodzakelijk. Dit artikel beschrijft de daarbij gehanteerde methodologie.

Trefwoorden: agglomeratie, bevolkingsconcentratie, bevolkingskern, dorp, kern, nederzetting, plaats, stad, woonkern, woonplaats

1. Inleiding

In de traditionele volkstellingen die in Nederland nog na de Tweede Wereldoorlog zijn gehouden, was het gebruikelijk ook enkele kerncijfers voor plaatsen beschikbaar te stellen (CBS, 1950; CBS, 1964 en CBS, 1981). Bij de volkstelling van 1947 werd daarover al opgemerkt dat voor een adequaat verspreidingspatroon van de bevolking de gemeenten onderling te zeer verschilden in uitgestrektheid en in de verspreiding van de bevolking over hun grondgebied (CBS, 1950).

Het lag daarom voor de hand om bij de virtuele volkstelling van 2001 weer een aantal kerncijfers voor plaatsen of bevolkingskernen samen te stellen. De directe aanleiding daartoe was het volkstellingprogramma 2001 van de Europese Unie, waarin twee tabellen op het niveau van de 'urban areas' zijn opgenomen (Eurostat, 1999 en 2001). Bovendien was nu een aantal belangrijke digitale geometrische bestanden beschikbaar, met behulp waarvan een afbakening van bevolkingskernen minder tijdrovend zou zijn. Sinds de laatste traditionele volkstellingen was ook het belang om cijfers op dit ruimtelijke niveau beschikbaar te stellen nog verder toegenomen. Sindsdien is namelijk een voortschrijdend proces van gemeentelijke herindelingen opgetreden, waardoor steeds meer bevolkingskernen tot één gemeente zijn gaan behoren. Was er nog sprake van ruim duizend gemeenten bij de volkstelling van 1947, bij de virtuele volkstelling van 2001 was dit aantal al ruimschoots gehalveerd.

In dit artikel staat de afbakening van de bevolkingskernen centraal. Het is als volgt opgebouwd. Paragraaf 2 behandelt de gehanteerde omschrijving van de bevolkingskern aan de hand van de belangrijkste definities die in de internationale statistische literatuur over dit onderwerp voorkomen. In paragraaf 3 komt de operationalisering daarvan aan de orde en de daarvoor gebruikte bronnen. Paragraaf 4 behandelt de gehanteerde analyse om te komen tot de operationele afbakening van de bevolkingskernen. Paragraaf 5 gaat in op de vergelijking met de naoorlogse volkstellingen in dit opzicht en paragraaf 6 op enige aanverwante geografische eenheden die bij het CBS voor de statistische informatievoorziening in gebruik zijn. Paragraaf 7 sluit af met een afbeelding van de bevolkingskernen met een aantal kerncijfers.

2. Het begrip bevolkingskern en zijn omschrijving

Het begrip bevolkingskern is gebaseerd op het begrip 'locality' dat de Verenigde Naties sinds de tweede helft van de vorige eeuw opnemen in hun aanbevelingen voor het houden van een volkstelling. De 'locality' wordt in die aanbevelingen omschreven als 'a distinct population cluster, that is, the population living in neighbouring buildings which either:

- a. form a continuous built-up area with a clearly recognisable street formation; or
- b. though not part of such a built-up area, from a group to which a locally recognised place name is uniquely attached;
- c. though not coming within either of the above two requirements, constitute a group, none of which is separated from its nearest neighbour by more than 200 metres'.

Aan deze omschrijving wordt nog toegevoegd dat bij de afbakening in de praktijk '...certain land-use categories should not be regarded as breaking the continuity of a built-up area. These categories are: industrial and commercial buildings and facilities, public parks, playgrounds and gardens, football fields and other sport facilities, bridged rivers, railway lines, canals, parking lots and other transport infrastructures, churchyards and cemeteries etc.' (UNCS, 1998).

Door deze laatste toevoeging vertoont het begrip 'locality' veel verwantschap met een begrip 'continuous built-up area', dat ook veelvuldig in de internationale statistische literatuur wordt gebruikt. Dit begrip wordt namelijk omschreven als een 'area occupied by buildings and other structures. Areas covered by the kinds of structures described below are regarded as built-up areas:

- a. Buildings: residential buildings and related structures; industrial, commercial or utilities buildings and installations, such as factories, depots, stores, administrative buildings and churches.
- b. Areas around and used by these structures: car parks; parks, lawns and gardens around a building; mines, spoil heaps and other tips connected with the extraction industries; disused industrial and mining sites.
- c. Transport infrastructure: linear installations (railways, roads and motorways, water courses and canals crossed by a bridge or ferry); non-linear installations (airports, marshalling yards, motorway interchanges).
- d. Public urban amenities: parks, public gardens and games and sports grounds, including installations, cemeteries, etc.' (Eurostat 1992).

Beide omschrijvingen lijken veel op elkaar en worden als zodanig ook vaak als synoniem gebruikt. Wel is er een duidelijk verschil in invalshoek of benaderingswijze. In de omschrijving van de 'continuous built-up area' ligt het accent vooral op het morfologisch aaneengesloten gebied. Daarin wordt dus niet expliciet gesteld dat een dergelijk gebied ook door mensen moet worden bewoond. Een duidelijk voorbeeld van dergelijke gebieden zijn vooral grotere terreinen die voor bedrijfsdoeleinden in gebruik zijn.

In de omschrijving van de 'locality' wordt wel aandacht geschonken aan het bewoningsaspect. Daarin is eerst en vooral sprake van gebieden die door mensen zijn bewoond, maar die bovendien aan een aantal voorwaarden in termen van bebouwing moeten voldoen. Die voorwaarden zijn echter zeer ruim opgesteld, opdat tegemoet kan worden gekomen aan onderscheiden afbakeningspraktijken in de diverse lidstaten van de Verenigde Naties.

Gezien het accent op het wonen is voor de statistische omschrijving van een bevolkingskern in de Nederlandse situatie primair aangesloten bij de benaderingswijze van de Verenigde Naties, namelijk dat het moet gaan om een gebied dat hoofdzakelijk door mensen wordt bewoond. In tweede instantie heeft echter een inperking van die omschrijving plaatsgevonden, aangezien de in Nederland veel voorkomende lintbebouwingen langs wegen, kanalen en rivieren, en soortgelijke nederzettingvormen in het landelijke gebied, niet tot een bevolkingskern worden gerekend. Op het uitsluiten van de lintbebouwing hebben Hall en collega's al gewezen, zij het in de context van morfologische agglomeratievorming (Hall et al., 1980). Bij deze lintbebouwing is sprake van een meestal langgerekte bebouwing aan één enkele straat. Daarmee wordt de omschrijving van de bevolkingskern beperkt tot het eerste onderdeel van de definitie van de Verenigde Naties, namelijk een '...distinct population cluster, that is, the population living in

neighbouring buildings which ...form a continuous build-up area with a clearly recognisable street formation.

In deze definitie wordt nog geen ondergrens gesteld aan het aantal 'neighbouring buildings' dat vereist is om een bevolkingskern te vormen. Het lijkt echter zinvol om hieraan wel een ondergrens toe te kennen, om zeer kleine gehuchten, die veel overeenkomst vertonen met de verspreide bebouwing in het landelijke gebied, uit te sluiten. Het begrip bevolkingskern is daarom omschreven als (a) een morfologisch aaneengesloten gebied met hoofdzakelijk een groep woongebouwen (b) met een duidelijk herkenbaar stratenpatroon (c) van een minimale omvang.

3. Operationalisering van het begrip bevolkingskern

3.1 Morfologisch aaneengesloten gebied met hoofdzakelijk een groep woongebouwen

Uitgangspunt bij de afbakening van de bevolkingskernen vormde het bodemgebruik uit het Bestand Bodemgebruik (BBG) 2000 (CBS, 2003). Daarbij is in grote lijnen aangesloten bij de methodologie die bij de afbakening van het morfologische substraat voor de bepaling van de grootstedelijke agglomeraties is gebruikt (Vliegen, 2005). De daarbij gehanteerde gebruikscategorieën van het bodemgebruik zijn gebaseerd op de opgesomde categorieën in de boven aangehaalde internationale definities. De belangrijkste verschillen met de methodologie die is gebruikt ten aanzien van deze gebruikscategorieën bij de afbakening van de grootstedelijke agglomeraties zijn de volgende.

1. Het *Bebouwde terrein* bestaat ook hier uit de categorieën woongebied, detailhandel en horeca, openbare en sociaal-culturele voorziening en bedrijfsterrein. In tegenstelling tot de operationalisering van het morfologisch aaneengesloten gebied voor de bepaling van de grootstedelijke agglomeraties is nu een hiërarchie in deze categorieën aangebracht. Die hiërarchie houdt in dat de categorie woongebied nu als uitgangspunt is genomen, terwijl de andere vier overige categorieën binnen deze hoofdgroep enkel zijn betrokken voorzover zij liggen binnen het geheel aan woongebieden dan wel aansluiten aan dit geheel. Nog opgemerkt zij dat het onderdeel zuiveringsinstallatie in de categorie openbare voorziening grotendeels voor de afbakening van de bevolkingskernen niet is betrokken. Op de desbetreffende terreinen is namelijk niet of nauwelijks bebouwing aanwezig.
2. Evenals bij de bepaling van de grootstedelijke agglomeraties zijn ook bij de afbakening van de bevolkingskernen gebruiks-

categorieën meegenomen die qua ligging functioneel zijn ten aanzien van het geheel aan de genoemde categorieën van het bebouwde terrein. Voorwaarde daarbij is dat die functionele gebieden grotendeels moeten liggen binnen, respectievelijk aansluiten aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen. Die functionele gebieden zijn:

- bouwterreinen bestemd voor woningen of bedrijven. Bouwterreinen voor infrastructuur (weg- en waterbouw) zijn dus uitgesloten;
- begraafplaatsen;
- sportterreinen met uitsluiting van golfterreinen;
- parken en plantsoenen, volkstuinten en dagrecreatieve terreinen;
- hoofdwegen, spoorwegen en vliegvelden;
- binnenwater.

Begraafplaatsen, parken en plantsoenen, volkstuinten, dagrecreatieve terreinen, spoorwegen en binnenwater zijn meegenomen, voorzover zij alleen liggen binnen het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen. Bouwterreinen, sportvelden en hoofdwegen zijn bij de afbakening betrokken voorzover zij niet alleen liggen binnen het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen maar ook wanneer zij aan dit geheel aansluiten. Van de terreinen die als vliegveld zijn geclassificeerd, is alleen het bebouwde gedeelte meegenomen, voorzover dat gedeelte bovendien aan het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen aansluit. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de bebouwing van de luchthaven Schiphol. Een samenvatting van de gebruikte gebieden en terreinen met de daarbij behorende voorwaarden is opgenomen in schema 1.

De betrokken terreinen zijn volgens de genoemde uitgangspunten geclusterd tot een morfologisch aaneengesloten gebied via een bufferprocedure. Bij de buffering is een maximale onderlinge afstand van 200 meter gehanteerd, voorzover dit de woongebieden betrof. Van elkaar gescheiden woongebieden die toch binnen deze internationaal vaak gebruikte afstand liggen, behoren daarom tot één en hetzelfde morfologisch aaneengesloten gebied. Voor binnenwater voorzover dat ligt binnen het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen, is bij de bufferprocedure eenzelfde afstandscriterium aangehouden. Volgens internationale afspraken is bovendien binnenwater breder dan 200 meter meegenomen, in het geval dat er een of meer verbindingen aan weerszijden van het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen aanwezig is (Eurostat, 1992). Dit is bijvoorbeeld het geval in het havengebied van de bevolkingskernen Groot-Amsterdam, Groot-Rotterdam en in de bevolkingskern Dordrecht / Zwijndrecht / Papendrecht. Voor andere bodem-

Schema 1
Identificatie van de terreinen uit het Bestand Bodemgebruik 2000 met hun ligging voor de vaststelling van de bevolkingskernen

Hoofdgroep	Categorie	Ligging
Bebouwd	Woongebied Detailhandel en horeca Openbare voorziening ¹⁾ Sociaal-culturele voorziening Bedrijfsterrein	binnen of aansluitend aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen idem idem idem
Semi-bebouwd	Bouwterrein ²⁾ Begraafplaats	idem binnen het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen
Recreatie	Sportterrein ³⁾ Park en plantsoen Dagrecreatief terrein Volkstuin	binnen of aansluitend aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen binnen het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen idem idem
Verkeer	Hoofdweg Spoorweg Vliegveld (bebouwing)	binnen of aansluitend aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen binnen het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen aansluitend aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen
Water	Binnenwater	binnen het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen

¹⁾ Exclusief terreinen voor zuiveringsinstallaties.

²⁾ Exclusief bouwterreinen voor weg- en waterbouw.

³⁾ Exclusief golfterreinen.

gebruikscategorieën is dit afstandscriterium van 200 meter niet gebruikt. Daarvoor gold directe aansluiting aan of ligging binnen het geheel aan woongebieden en andere bebouwde terreinen.

Bij de gehanteerde procedure zijn eerst de woongebieden gebufferd. Daarna zijn de vier andere categorieën van de hoofdgroep *Bebouwd terrein* aan het gebufferde woongebied toegevoegd, en vervolgens de functionele categorieën aan het geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen. Deze procedure zorgde er tevens voor dat hoofdwegen en spoorwegen die binnen het gebufferde geheel aan bebouwde en daaraan gelieerde functionele terreinen lagen, automatisch aan het morfologisch aaneengesloten gebied werden toegevoegd.

Aldus ontstond een kaart van potentiële bevolkingskernen. Daarbij zij opgemerkt dat bij de bufferprocedure ook de golfterreinen en terreinen voor weg- en waterbouw zijn meegenomen. Het Bestand Bodemgebruik 2001 laat namelijk een aparte onderscheiding van deze terreinen niet toe. Deze terreinen werden pas in een latere fase op basis van de Top25 Rasterbestanden onderscheiden en vervolgens uit de kaart van het gebufferde geheel van woongebieden en andere bebouwde terreinen in de analyse van de diverse kaarten onderling verwijderd (zie paragraaf 4).

3.2 Herkenbaar stratenpatroon met bebouwing

Volgens de gehanteerde omschrijving van het begrip bevolkingskern moest verder een duidelijk herkenbaar stratenpatroon met bebouwing aanwezig zijn. Voor de operationalisering van dit *stratenpatroon* als zodanig diende het Nationaal Wegenbestand (NWB) 2001. Als operationalisering van de *herkenbaarheid* van het stratenpatroon gold de aanwezigheid in het geclusterde woongebied van minimaal twee onderling aan weerszijden verbonden wegvakken uit het NWB 2001.

Voor de vaststelling van de *bebouwing* aan het stratenpatroon werd gebruik gemaakt van het huizenbestand van de digitale topografische kaart (schaal 1 : 10 000), de zogenaamde Top10-Vector. Dit bestand bestaat uit de categorieën gebouw, bebouwd gebied, groot gebouw en hoogbouw.

Deze aanvullende operationalisering zorgde ervoor dat een potentiële bevolkingskern zonder een herkenbaar stratenpatroon met bebouwing in de daarop volgende analyse niet als bevolkingskern in aanmerking kwam (zie paragraaf 4). Bij deze potentiële bevolkingskernen ging het hoofdzakelijk om lintbebouwing langs wegen, kanalen of rivieren, dan wel om een soortgelijke nederzettingvorm in het landelijke gebied.

3.3 Woongebouwen met een minimale omvang

Als derde voorwaarde in de omschrijving moest er sprake zijn van een groep woongebouwen. In internationaal verband wordt dit veelal geoperationaliseerd in termen van aantal inwoners. Het betreffende aantal kan per land verschillend zijn (Pumain et al., 1992). Voor een bevolkingskern in de Nederlandse situatie is als criterium de aanwezigheid van minstens 25 woningen gehanteerd. Deze ondergrens is in overeenstemming met de aanbevelingen die gelden voor de landelijk gecoördineerde wijk- en buurtindeling. Deze aanbevelingen stellen onder meer dat een groep van 25 huizen in het landelijke gebied als een aparte buurt moet worden onderscheiden (CBS, 1989). Verder sluit dit aantal aan bij de ondergrens die wordt gehanteerd in de definitie van een woonkern in de Financiële-verhoudingswet, zij het dat daar sprake is van 25 adressen (Vliegen en Van Leeuwen, 1999).

Als bron voor dit derde onderdeel in de operationalisering heeft het bij het CBS aanwezige Woningenregister 2001 gediend. Daarbij zijn de woningen uit dit register aan het Nationale Wegenbestand gekoppeld. Deze koppeling was niet perfect, zodat het

betreffende aantal woningen per wegvak ongeveer bekend was en daarmee ook ongeveer het aantal woningen per potentiële bevolkingskern.

Deze aanvullende operationalisering zorgde ervoor dat een potentiële bevolkingskern die voldeed aan het criterium van een herkend stratenpatroon, maar desondanks minder dan 25 woningen telde, in de daarop volgende analyse niet als definitieve bevolkingskern in aanmerking kwam.

4. Analyse en vaststelling bevolkingskernen

Gezien de diverse gestelde voorwaarden zijn voor de vaststelling van de definitieve bevolkingskernen een aantal kaarten samengesteld, die in onderling verband in een GIS-omgeving zijn geanalyseerd. Zo konden onder meer lintbebouwingen, soortgelijke nederzettingvormen in het landelijke gebied en bebouwingen aan een toegangsweg tot een woongebied als potentiële bevolkingskern of een deel van een dergelijke kern worden verwijderd. Een dergelijke eliminatie gold ook voor bepaalde onderdelen in sommige categorieën bodemgebruik, zoals bouwterrein voor weg- en waterbouw, terreinen met zuiveringsinstallaties en golfbanen (zie onder 3.1). Ook werd in de analyse de ligging van de niet-woongebieden ten opzichte van elkaar en ten opzichte van het woongebied aan een nader onderzoek onderworpen. Dit werd gedaan met het oog op een mogelijke verwijdering van een dergelijk terrein dat bij een tegenovergestelde ligging aan kruispunten nogal eens voorkwam.

De volgende kaarten en bestanden zijn bij de analyse in een GIS-omgeving gebruikt om te komen tot de vaststelling van de definitieve bevolkingskernen:

- de morfologisch aaneengesloten gebieden met een onderscheid in woongebieden, bedrijfsterreinen, overige werkterreinen, bouwterreinen, 'groen' functionele gebieden en vliegvelden uit de Bestand Bodemgebruik;
- de ruimtelijk gebufferde vlakken met de genoemde gebieden die minder dan 200 meter van elkaar liggen;
- de voorlopige begrenzingen van de bevolkingskernen;
- de wegen uit het Bestand Bodemgebruik;
- de wegvakken uit het Nationaal Wegenbestand met het aantal daaraan gekoppelde woningen uit het Woningenregister;
- de bebouwing uit de TOP10Vector;
- het binnenwater uit het Bestand Bodemgebruik;
- de oeververbindingen over het binnenwater uit de TOP10-Vector.

Daarnaast kon nog bij de analyse in de GIS-omgeving worden beschikt over het volledige Bestand Bodemgebruik 2000, de Top25 Rasterbestanden en digitale luchtfoto's van 2000 en 2003. Deze bestanden hebben in onderlinge combinatie als controle gediend bij eventuele onduidelijkheden in de kaart met de morfologische gebieden.

Met behulp van deze kaarten en bestanden werd beslist of er sprake was van een morfologisch aaneengesloten gebied met een duidelijk herkenbaar stratenpatroon met bebouwing, waarin hoofdzakelijk in eerste instantie een groep van 25 woningen voorkwam. Zo ja, dan werd – daar waar dit noodzakelijk bleek – de begrenzing aangepast en een naam aan dit gebied gekoppeld, waarna werd overgegaan tot de definitieve vaststelling van het morfologisch aangesloten gebied als bevolkingskern. Zo nee, dan werd dat afgebakende gebied verwijderd. Bij twijfel aan de aanwezigheid van minimaal 25 woningen werd de definitieve vaststelling pas uitgevoerd na een koppeling van de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA) en het Woningenregister (WRG) aan het morfologisch aaneengesloten gebied via het Adressen Coördinatenbestand (ACN) van het Kadaster. Na deze koppeling werd in drie gevallen op de aanwezigheid van minstens 25 woningen een uitzondering gemaakt. Dit betrof morfologisch

aaneengesloten gebieden met 24 woningen, maar waar het desbetreffende gebied 50 of meer inwoners telde. De koppeling van het GBA en WRG kon pas in een latere fase worden uitgevoerd, toe kon worden beschikt over het ACN van het Kadaster.

Voor de naamgeving van de bevolkingskernen werd in beginsel aangesloten bij de namen die voorkwamen in de gebruikte Top25 Rasterbestanden. Voor veel bevolkingskernen in de provincie Friesland werd daarbij gekozen voor de Friese naamgeving, wanneer die benamingen in de Top25 Rasterbestanden aanwezig waren. In navolging van de gehanteerde schrijfwijze bij de traditionele volkstellingen werd bij een bevolkingskern bestaande uit twee of meer plaatsen gekozen voor een vermelding van alle daarbij aanwezige namen in de Top25 Rasterbestanden, welke van elkaar zijn gescheiden door '/'. Daarvan werd alleen afgezien bij grotere gemeentegrenzen overschrijdende agglomeraties met een heel duidelijke stedelijk hoofdkern. In overeenstemming met het gebruik in de traditionele volkstellingen is in die gevallen gekozen voor de naam van de grootste daarbij betrokken plaats met het voorvoegsel 'Groot-', bijvoorbeeld Groot-Amsterdam, Groot-Rotterdam.

De output van de analyse bestaat uit twee onderdelen, namelijk:

- a. een lijst met de identificatienummers en de namen van de bevolkingskernen en hun geometrische en administratieve lokalisering. De geometrische lokalisering bestaat uit de X- en Y-coördinaat van het zwaartepunt van de in de desbetreffende bevolkingskern woonachtige inwoners; de administratieve lokalisering uit de code en naam van de betrokken gemeente in 2001. Strekt een bevolkingskern zich uit over het grondgebied van meer dan een gemeente, dan zijn de namen van alle betrokken gemeenten aangegeven.
- b. een bestand met de (gegeneraliseerde) grenzen van de bevolkingskernen. Deze bevat de polygonen van de betreffende bevolkingskernen met hun identificatienummers.

5. Vergelijking met volkstellingen 1947–1971

In de inleiding is al opgemerkt dat het in de traditionele volkstellingen in de tweede helft van de vorige eeuw al gebruikelijk was plaatsen af te bakenen en daarvoor enkele kerncijfers beschikbaar te stellen. Doel daarvan was inzicht te bieden in het verspreidingspatroon van de bevolking over het Nederlands grondgebied.

Uit een andere analyse blijkt de wijze van afbakening van de plaatsen in de volkstellingen van 1947, 1960 en 1971 echter niet vergelijkbaar te zijn met de huidige vernieuwde afbakening van de bevolkingskernen. In de eerste plaats was de definitie van plaatsen in die volkstellingen ruimer dan de hier gebruikte omschrijving van de bevolkingskernen. In de volkstelling van 1947 is een plaats alleen gedefinieerd in termen van een aaneengesloten bebouwing (CBS, 1950). In de volkstelling van 1960 is deze definitie ingeperkt door de toevoeging dat deze aaneengesloten bebouwing onder een eigen naam bekend moest staan. Dit had tot gevolg dat bij de volkstelling van 1960 een aantal kleine plaatsen of gehuchten met veelal minder dan honderd inwoners niet meer als plaatsen zijn aangemerkt (CBS, 1964). De gehanteerde definitie in 1971 volgt die van 1960: het betrof een territoriale groepering van huizen die min of meer een aaneengesloten bebouwing vormen en onder een gemeenschappelijke naam bekend staan (CBS, 1981). In alle drie volkstellingen is het daarom mogelijk dat ook lintbebouwingen langs wegen, dijken, rivieren en kanalen of soortgelijke nederzettingvormen in het landelijke gebied tot plaatsen zijn gerekend. Bovendien is in de traditionele volkstellingen geen vast minimum aangehouden ten aanzien van de territoriale groepering van huizen.

In de tweede plaats heeft ook in de traditionele naoorlogse volkstellingen een andere operationalisering plaatsgevonden. De basis-eenheid van die operationalisering vormde de buurten uit de onderverdeling van het gemeentelijke grondgebied. Het grondstra-

mien van die onderverdeling was namelijk gebaseerd op het onderscheid in plaatsen en verspreide huizen. Voor de afbakening van de plaatsen zelf is dan ook gebruik gemaakt van de topografische kaartbladen, schaal 1 : 25 000, waarop de buurtindeling van de diverse gemeenten was ingetekend. Uitdrukkelijk is in de toelichting op de afbakening van de plaatsen vermeld dat een zeker subjectief element niet te vermijden was bij de gekozen operationalisering via de buurten met een aaneengesloten bebouwing. Dit is het gevolg van de wijze waarop de indeling in buurten in de diverse opeenvolgende traditionele volkstellingen is herzien. Soms waren die herzieningen drastisch, zoals in de provincie Overijssel bij de volkstelling van 1960. In die herziening zijn bijvoorbeeld ook kleine woonkernen samengevoegd met een in het verleden eerder afgebakende buurt met verspreide huizen (CBS, 1964).

6. Enkele aanverwante geografische eenheden

6.1 Grootstedelijke agglomeraties

Een aantal jaren geleden is het CBS gestart met de beschikbaarstelling van statistische gegevens voor 22 grootstedelijke agglomeraties en stadsgewesten. In eerste instantie liggen aan de afbakening van die agglomeraties ook morfologisch aaneengesloten gebieden ten grondslag. In tweede instantie zijn deze gebieden echter aangepast aan de administratieve grenzen van de betrokken gemeenten. Verder betreft het alleen stedelijke agglomeraties die voldoen aan de criteria die aan die agglomeraties zijn gesteld om in aanmerking te komen als centrum van een stadsgewest (Vliegen, 2005).

De afbakening van het morfologisch aaneengesloten gebied vond daar eveneens plaats aan de hand van soortgelijke categorieën uit de digitale kaart van het bodemgebruik 1996. In tegenstelling tot de afbakening van het morfologisch aaneengesloten gebied voor de bevolkingskernen is de afbakening van dat aaneengesloten gebied zonder enige beperking gebaseerd op alle in paragraaf 2 aangehaalde definitie van 'continuous built-up area'. De belangrijkste verschillen tussen die afbakening en de afbakening van het morfologisch aaneengesloten gebied ten behoeve van de bevolkingskernen betreffen:

- a. geen hiërarchie in de categorieën van de hoofdgroep bebouwde grond;
- b. geen beperkingen in de functionele categorieën bouwterreinen en sportterreinen;
- c. geen uitsluiting van de lintbebouwing.

Verder kunnen wijzigingen in de gevolgde methodiek en de afwijkende classificatie van het Bestand Bodemgebruik 2000 ten opzichte van het Bodemgebruik 1996 (CBS, 2003) wellicht hier en daar van invloed zijn geweest bij een afwijkende afbakening van de bevolkingskernen. Een en ander heeft er onder meer toe geleid dat een morfologisch aaneengesloten gebied voor de afbakening van de grootstedelijke agglomeraties veelal groter van omvang kon zijn dan het overeenkomstige gebied voor de afbakening van de bevolkingskernen. Voorbeelden daarvan zijn verschillen in de morfologisch aaneengesloten gebieden van de grootstedelijke agglomeraties en de betrokken bevolkingskernen rond de vier grote steden.

6.2 Woonkernen Fvw 1997

Voor het begrip bevolkingskern wordt soms ook het begrip woonkern gehanteerd. Dit laatste begrip komt in de statistieken van het CBS echter in een andere context voor, namelijk als gebieds-eenheid in de Financiële-verhoudingswet (Fvw) die onder meer de uitkering uit het Gemeentefonds regelt. In het kader van deze wet wordt de uitkeringen uit dit fonds voor de betrokken gemeenten onder meer vastgesteld aan de hand van circa veertig statistische indicatoren. Naast het aantal woonkernen als zelfstandige indicator

speelt deze gebiedseenheid direct of indirect ook een rol in vijf andere indicatoren. De afbakening van deze gebiedseenheid gebeurt aan de hand van een raster van 500 bij 500 meter volgens de coördinaten van de Rijksdriehoeksmeting. Als woonkern geldt dan (a) een aaneengesloten gebied van twee of meer, met hun zijden aan elkaar grenzende, rastervierkanten behorend bij een gemeente waarvan ieder vierkant in totaal ten minste 25 adressen bevat; dan wel (b) een geïsoleerd rastervierkant van 500 x 500 meter behorend bij een gemeente dat ten minste 25 adressen bevat (ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties, 2005; Vliegen en Van Dosselaar, 1997 en 1998).

De wijze waarop een Fvw-woonkern is geoperationaliseerd verschilt dus aanzienlijk van de wijze waarop dit met een bevolkingskern is gebeurd. In die operationalisering is namelijk per definitie geen gemeentegrensoverschrijdende bevolkingskern mogelijk. Verder kunnen ook delen van een Fvw-woonkern uit andere bodemgebruikcategorieën bestaan dan de gebruikte categorieën voor de bevolkingskernen.

7. De bevolkingskernen: aantal en omvang

De gebruikte afbakeningsmethode leverde 2026 bevolkingskernen op, variërend van de landelijke kern Terhofstede met 32 inwoners tot de stedelijke agglomeratie Groot-Amsterdam met ruim 975 duizend inwoners. In bijgaande figuur is een afbeelding opgenomen met de ruimtelijke verspreiding van de afgebakende bevolkingskernen en een indicatie van hun omvang. De kaart laat een duidelijk verschil zien in het ruimtelijk verspreidingspatroon over de provincies. Een groot aantal kleinere bevolkingskernen ligt voornamelijk in de noordelijke provincies en in Zeeland. Daarnaast komen de kleinere bevolkingskernen ook relatief veel voor in delen van sommige andere provincies. De grotere stedelijke kernen liggen vooral in de noord- en zuidvleugel van de Randstad, de Brabantse stedenrij met Eindhoven en omgeving in Noord-Brabant, op de as Nijmegen-Zwolle, in Twente en in Zuid-Limburg.

De tabellen 1 en 2 geven een cijfermatig beeld van de ruimtelijke verspreiding van de bevolkingskernen met hun omvang per provincie ¹⁾. Daaruit is onder meer af te lezen dat de provincie Friesland van alle provincies de meeste zeer kleine bevolkingskernen (minder dan 500 inwoners) telt, namelijk 103. In die kernen wonen 270 duizend inwoners van die provincie of vijf procent van het totale aantal inwoners in de bevolkingskernen van die provincie.

Daartegenover kent de provincie Zuid-Holland de meeste bevolkingskernen met 100 duizend of meer inwoners. In die vijf bevolkingskernen wonen meer dan twee miljoen inwoners, ofwel 63 procent van het totaal inwoners in de bevolkingskernen van die provincie.

De kaart en de tabellen laten duidelijk zien hoe de bevolkingskernen ongelijkmatig over het Nederlandse grondgebied zijn verspreid. De tabellen die in het kader van het Europese volkstellingprogramma 2001 zijn samengesteld, laten nog meer interessante verschillen tussen de bevolkingskernen zien. Die tabellen hebben onder meer betrekking op leeftijdsopbouw, huishoudensamenstelling en deelneming aan beroepsarbeid van de inwoners in de respectievelijke bevolkingskernen.

Noot in de tekst

¹⁾ Een aantal kernen – 24 in totaal – strekt zich over de grenzen van twee provincies uit. Deze kernen zijn toegeedeeld aan de provincie waarin het grootste deel van het oppervlak van die kern is gelegen. Bij de meeste kernen ligt meer dan 90 procent van dat oppervlak in één provincie. Bij zes kernen is dat minder. Die kernen zijn: Steenenkamer / De Hoven (Overijssel en Gelderland) toegeedeeld aan Overijssel (56 procent van het oppervlak), Laren / Blaricum / Eemnes (Noord-Holland en Utrecht) toegeedeeld aan Noord-Holland (79 procent van het

oppervlak), Stadskanaal (Groningen en Drenthe) toegeedeeld aan Groningen (85 procent van het oppervlak), Lisse / Lissebroek (Zuid-Holland en Noord-Holland) toegeedeeld aan Zuid-Holland (88 procent van het oppervlak) en Nieuw-Loosdrecht (Utrecht en Noord-Holland) toegeedeeld aan Utrecht (90 procent van het oppervlak).

Literatuur

CBS, 1950. Plaatselijke indeling. Voornaamste cijfers per gemeente. 12e Algemene Volkstelling, annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie B. Deel 1. 's-Gravenhage.

CBS, 1964. Bevolking van de gemeenten en onderdelen van gemeenten. 13e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Deel 2. Zeist.

CBS, 1981. Plaatselijke indeling. Bevolking van plaatsen en aaneengebouwde plaatsen (agglomeraties). 14e Algemene Volkstelling, annex Woningtelling, 23 februari 1971. Serie B. Deel 1B. 's-Gravenhage.

CBS, 1989. De landelijke wijk- en buurtindeling 1988. Voorburg/Heerlen.

CBS, 2003. Bodemgebruik in Nederland geharmoniseerd met TOP10Vector. www.cbs.nl (thema's > ruimte > publicaties > artikelen).

Eurostat 1992. Definition of urban agglomeration in the European Community. Working party of 26/28 of February 1992 on Demographic Statistics. Luxembourg

Eurostat, 1999. Guidelines and Table Programme for the Community Programme of Population and Housing Census in 2001. Luxembourg.

Eurostat, 2001. The 2001 Census and Urban Statistics. Working Party on 'Urban Statistics', 19/20 November 2001. Luxembourg

Hall, M. en C. Morgan (1980), Definition and measurement of urban areas. A report on The Netherlands to the Commission of the European Communities. Reading. Department of Geography.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2005. Toelichting op de berekening van de uitkeringen uit het gemeentefonds. Website van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties: <http://www.minbzk.nl/search/contents/pages/8579/toelichting2006.pdf>

Pumain D., T. Daint-Julien, N. Cattani en C. Rozenblat (1992). The statistical concept of the town in Europe. Luxembourg.

United Nations Statistical Commission, United Nations Economic Commission for Europe, Conference of European Statisticians and Committee on Human Settlements. 1998. Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region. Statistical Standards and Studies No. 49. New York.

Vliegen, Mathieu, 2005. Grootstedelijke agglomeraties en stadsgewesten afgebakend. www.cbs.nl (thema's > Nederland regionaal > publicaties > artikelen).

Vliegen, M. en N. van Leeuwen, 1999. Digital topographical maps as a source for the compilation of area-based statistics, in: Netherlands Official Statistics, Volume 14, Summer 1999, pp. 13–16.

Vliegen, M. en P. van Dosselaar, 1997. Gemeenten gewogen. Centrumfunctie van gemeenten in Gemeentefonds gehonoreerd. *Index, februari 1997*. Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, pp. 6–8.

Vliegen, M en P. van Dosselaar, 1998. Settlements, public facilities and customers: using GIS for funding purposes. Nether-

lands Official Statistics, Volume 13, Autumn 1998. Statistics
Netherlands, Voorburg/Heerlen, pp. 31–36.

Bevolkingskernen 2001

- Minder dan 500 inwoners
- 500 tot 2 000 inwoners
- 2 000 tot 10 000 inwoners
- 10 000 tot 50 000 inwoners
- 50 000 inwoners of meer

Tabel 1
Aantal bevolkingskernen en hun inwoners naar groottegroep per provincie, 2001

	Minder dan 500 inwoners	500 tot 2 000 inwoners	2 000 tot 5 000 inwoners	5 000 tot 10 000 inwoners	10 000 tot 20 000 inwoners	20 000 tot 50 000 inwoners	50 000 tot 100 000 inwoners	100 000 en meer inwoners	Totaal
Aantal kernen									
Groningen	57	43	18	5	4	3		1	131
Friesland	103	93	25	9	5	3	1		239
Drenthe	50	35	21	4	4	2	2		118
Overijssel	43	38	19	17	11	4	4	1	137
Flevoland	3	9	2	2	2	3	1	1	23
Gelderland	76	107	36	26	26	13	2	3	289
Utrecht	20	17	13	14	5	9	2	2	82
Noord-Holland	48	54	29	18	9	9	6	3	176
Zuid-Holland	33	57	38	20	20	13	3	5	189
Zeeland	50	52	25	5	1	4			137
Noord-Brabant	56	105	58	31	22	11	4	4	291
Limburg	54	91	40	13	6	6	2	2	214
Nederland	593	701	324	164	115	80	27	22	2 026
	x 1000								
Aantal inwoners									
Groningen	13,9	44,2	55,8	35,8	65,3	73,2		186,0	474,2
Friesland	27,0	91,0	79,6	65,0	63,4	101,0	86,4		513,5
Drenthe	12,4	39,5	68,6	28,2	49,7	62,8	110,4		371,7
Overijssel	13,8	39,9	64,0	119,6	163,3	109,0	292,8	127,9	930,2
Flevoland	0,9	7,6	4,9	10,8	32,3	67,1	62,5	125,9	311,9
Gelderland	22,9	114,5	110,2	182,2	337,1	370,9	124,6	388,0	1 650,3
Utrecht	4,9	20,2	43,3	95,5	79,9	279,4	121,8	390,2	1 035,2
Noord-Holland	12,9	62,0	95,0	122,2	138,4	274,3	428,7	1 272,1	2 405,6
Zuid-Holland	8,7	61,1	126,5	144,1	282,0	360,0	208,6	2 064,6	3 255,5
Zeeland	10,8	57,4	75,6	36,3	10,3	133,3			323,6
Noord-Brabant	16,1	111,3	203,5	238,0	316,2	308,0	247,5	696,1	2 136,8
Limburg	13,8	95,6	135,9	89,5	68,4	210,4	107,6	302,3	1 023,5
Nederland	158,1	744,2	1 062,8	1 167,2	1 606,4	2 349,4	1 790,9	5 553,0	14 432,0

Tabel 2
Percentage bevolkingskernen en hun inwoners naar groottegroep per provincie, 2001

	Minder dan 500 inwoners	500 tot 2 000 inwoners	2 000 tot 5 000 inwoners	5 000 tot 10 000 inwoners	10 000 tot 20 000 inwoners	20 000 tot 50 000 inwoners	50 000 tot 100 000 inwoners	100 000 en meer inwoners	Totaal
%									
Aantal kernen									
Groningen	43,5	32,8	13,7	3,8	3,1	2,3		0,8	100
Friesland	43,1	38,9	10,5	3,8	2,1	1,3	0,4		100
Drenthe	42,4	29,7	17,8	3,4	3,4	1,7	1,7		100
Overijssel	31,4	27,7	13,9	12,4	8,0	2,9	2,9	0,7	100
Flevoland	13,0	39,1	8,7	8,7	8,7	13,0	4,3	4,3	100
Gelderland	26,3	37,0	12,5	9,0	9,0	4,5	0,7	1,0	100
Utrecht	24,4	20,7	15,9	17,1	6,1	11,0	2,4	2,4	100
Noord-Holland	27,3	30,7	16,5	10,2	5,1	5,1	3,4	1,7	100
Zuid-Holland	17,5	30,2	20,1	10,6	10,6	6,9	1,6	2,6	100
Zeeland	36,5	38,0	18,2	3,6	0,7	2,9			100
Noord-Brabant	19,2	36,1	19,9	10,7	7,6	3,8	1,4	1,4	100
Limburg	25,2	42,5	18,7	6,1	2,8	2,8	0,9	0,9	100
Nederland	29,3	34,6	16,0	8,1	5,7	3,9	1,3	1,1	100
Aantal inwoners									
Groningen	2,9	9,3	11,8	7,5	13,8	15,4		39,2	100
Friesland	5,3	17,7	15,5	12,7	12,4	19,7	16,8		100
Drenthe	3,3	10,6	18,5	7,6	13,4	16,9	29,7		100
Overijssel	1,5	4,3	6,9	12,9	17,6	11,7	31,5	13,7	100
Flevoland	0,3	2,4	1,6	3,5	10,4	21,5	20,0	40,4	100
Gelderland	1,4	6,9	6,7	11,0	20,4	22,5	7,5	23,5	100
Utrecht	0,5	2,0	4,2	9,2	7,7	27,0	11,8	37,7	100
Noord-Holland	0,5	2,6	3,9	5,1	5,8	11,4	17,8	52,9	100
Zuid-Holland	0,3	1,9	3,9	4,4	8,7	11,1	6,4	63,4	100
Zeeland	3,3	17,7	23,4	11,2	3,2	41,2			100
Noord-Brabant	0,8	5,2	9,5	11,1	14,8	14,4	11,6	32,6	100
Limburg	1,3	9,3	13,3	8,7	6,7	20,6	10,5	29,5	100
Nederland	1,1	5,2	7,4	8,1	11,1	16,3	12,4	38,5	100